

Шерхан Мұртаза
« Жүз жылдық жара»

Әлде қайда жолың түсіп Молдавияға бара қалсаң, Кишинев деген астанасының дәл ортасындағы бауда Пушкин көрді деген бір ағаш тұр. Оның да паспорты бар...

Дәл осындай Байшынар біздің Мыңбұлақтың Шоқыбас сайының өңірінде де бар. Мыңбұлақ Бостандық емес, әрине. Табиғаты да қаталдау. Шынар жарықтық сонда да өскен. Ал бұл ағаштың паспорты өзгеше. Қаңылтыр тақта қағылмаған, жазу жазылмаған. Бұл Шынардың ел-таңбасын адамдар тарих қамын ойлар салған жоқ. Тарих қамын ойлау қайда... Ақпан айының «ақ мылтығы фашистердің оғындай қаңғыбас, қағынды болатын». «Ақ мылтық әсіресе қырық үшінші жылдың қысында құтырып кетті. Батыстағы қара мылтықтан қалыспаймын дегендей, апталап алты күн қатарынан соғатын сойқанды шығарды». «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен», Мыңбұлақтың өрісі боран болды.

Мыңбұлақтың отқа жағары таусылды. Ақ боран азынап тұрса, отын таусылып, пештің құдығы уілдеп ұлып тұрса, адам байғұс өз сирағын шауып жаққаннан кем бе екен. Ал бірақ өз сирағын өзі шаба алмайды. Енді не істейді? Сұрапылдан бетер азынаған азын аулақ малға адамдар тоқал тамдарының бұтағындағы ескі қамыс пен сабанды суырып бере бастады. Бұғат ағаштың өзін отқа жақты. Ал Бұғат ағаш пен Бұғат қамыс таусылғанда не істейді жұрт?

Соғысқа дейін бұл ауылда түтін басы сайын бір-бір киіз үй бар еді. Бәрі бірдей алты қанат ақ боз үй болмаса да, әркімнің басына шошайтары бар болатын. Сәуір туа сол үйлер Аспантау алқымындағы қызғалдақ жамылған жайлауға көшетін. Көшпенді өңірдің соңы сол болған шығар, өйткені қырық үштің қысында жұрт киіз үйлерінің сүйегін – керегесін, уығын отқа жаға бастады. Бұл жақсылық емес екенін біле тұра, бүгіннің өлмес қамын ойлады. Ертеңнен де үміткер: ертең соғыс бітер, ақжарылқап күн туар, сонда киіз үй де табылар деген. Бірақ соғыстан кейін ешкім қайтып киіз үй тікпеді. Бұл елде бір кезде киіз үйлер болғанының еміс-еміс елесі ретінде әлі күнге дейін кейбіреулердің мал қорасының төбесінде көне шаңырақ ілулі тұрады. Соғыспен боран қанша қасарысса да, Мыңбұлақтықтар киіз үйдің шаңырағын отқа жағуға дәті шыдамаған. Шаңырақ жағылғанша, сирақтары шабылғаны артық.

Отқа шаңырақты қимаған жұрт Мыңбұлақтың қарқарадай қасиеттісі, бөркіндегі үркідей аяулысы – Бақтияр баба бағына ауыз салып, балта шаба бастады. Әуелі бір-бірінен: «Әй, аруақ-құдайдан қорықсандаршы» – деп еді, артынан бұл сөз отын болмайтынына көздері жеткен соң тілдерін тістеп, Бақтияр бағына жаппай тиіскен. Әуелі майда шілік қиылды. Содан сүмбілтал мәжнұнтал, сөгетітал сөгілді. (Енді киіз үйге уық-кереге қайдан болсын!) Артынан ақ терек, көк терек қырқылды. Ал айналасы тып-типыл жалаңаштанып, жалғыз өзі аспандап қалған Байшынарға балта шабуға ешкімнің батылы бармады. Сүмбіл талды балта мен отаған түні әлде кімдер боран арасынан ыңырсып, кейде шыңғырып жылағандай болды деседі. Талда жан жоқ болмаушы ма еді, бар ғой, бірақ оны білініп-түсіну үшін адам сезімі әлі жетіліп болмаса керек. Адам баласы әлі балаң шақта шығар. Әлі ақыл-есі толаспаған болар. Ал тал-барақ дүниеге адамдар әлде қайда ерте келген. Өзінен көп кейін туған адамға сая болғаннан бастап, қару-жарағы, тіпті туасы қара бесігі болғаннан басқа жазығы жоқ. Жа жапырақ жайып, ауаны жұпарымен байытып, адам тынысын ашқаннан басқа, бауыры иіп, тамырынан бұлақ ағызғанынан басқа не кінәсі бар? Ағаш баласы өзінен-өзі адамға барып тиісіпті, басын жарып, көзін шығарыпты дегенді ешкім естіген емес. Бақтияр бағында жазда бүлдірген елжіреп пісіп, пісігі өтіп кеткенде езіліп, қызғылтым жылға болып ағар еді. Тал талдың арасында баланың бөркіндей қозықұйрық төніп тұратын. Қозықұйрықтың қадірін орыстар мен немістер біледі екен, Боранды бекеттен келіп, қап-қабымен алып кететін. Бақтияр бағының шипалы шөптерінің шапағатын Мыңбұлақ халқы Кенжегүл кемпірден көрер еді. Кенжегүл кемпір орманнан шәйшөп, дермене, көшәла, шашыратқы, адыраспан, киікоты, теке сақал, қылша, көке марал теріп, ылғида:

.....

деп ыңылдап жүргенде ешкім елемейді де, бала-шағасына тұмау, көк жөтел тиіп, дімкәс-танса-ақ болды, Кенжегүл естеріне түсіп, тәуіп кемпірдің жарты кеш үйіне қарай жүгіретін. Бау іші тола түйе жапырақ өсіреді. Түйежапырақ – Мыңбұлақтың соғыс кезінде жанып кеткен киіз үйлерінің туырлықтарындай қалың, бозғылт болып келеді. Сансыз құстардың саңғырығынан түйе жапырақ ақтанданып жатар еді. Жапырақ саңғырықпен қоса шіріп, топыраққа сіңіп, жерді тыңайта беретін. Кейін колхоз сол жерді жыртып, картоп еккенде, бұрын-соңды еш елде, еш жерде болмаған өнім алып, звено бастығы Герой атанады ғой. Қайран Бақтияр бауы... Қысы жазы құс базар сонда. Өсіресе жас баласы құстың салған ұясы көппе, әлде ағаштардың жапырағы көппе – айырып болмас ну еді. Ертеректе ғарышқа, ителгі, тұрылтай ұялайды екен. Өсіресе үкі көп болады екен. Ал үкі жүрген жер киелі деседі. Үкіні қыз-келіншектер, сал-серілер тек сәндікке ғана тақпас. Сәндік үшін үкіден гөрі қырғауылдың яки көк қарғаның қауырсыны әлде қайда әдемі емес пе. Бірақ қырғауыл тағып жүрген кім бар? Үкі бойтұмар сияқты ертеден қалған бір наным ғой. Біз білмейтін қасиеті бар шығар. Ол киелі деседі. Сол соғыс Мыңбұлақ бөркінін төбесіндегі бір шоқ үкіні де үйітіп жіберді. Жалғыз шынар әскері түгел тып-типыл қырылған генералдай состиып, есеңгіріп тұрған. Ойрандалған орманның орны ойқы-шойқы, аш қасқыр жеп кеткен есектің қабырғасындай ырсиып жайрап жатты.

Бауырларынан айырылған Байшынар енді боранды, желді күндері күңіренеді. Бұрын жан-жағында жағалай жамағайыны барда Байшынардың шуылы көпшілікпен араласып, аса дара білінбейтін. Енді оның үні керең құлаққада шалынатын болыпты. Бүкіл орман шуласа, тұтас ғасырлар әуеніндей, бір қимас қиысса жырланып жатқандай құлаққа жағымды естілетін.

Байшынардың ендігі үні – нағыз жоқтау: ежелгі ересен жоқтауды ұмытқан соғыстың жесір әйелдерінің кемістігін осы Байшынар толтырмақ болғандай ыңырана теңселіп тұрып боздайды, жарықтық. Бақтияр бауы – Мыңбұлақтың омырауындағы зөмірет алқа-танасы. Орман ортасында қой қораның аумағындай көлшік бар болатын. Жазда көкқасқа бақалар қойдай шулап, тіпті көк ала үйрек те ғайыптан келіп қонған. Шынашақтай шабақ балықтары да бар еді. Көлшік жағалай үкілі қамыс, мәжнүн тал тұнық суға төніп, өз суретіне өзі сұқтанып, өмір бойы мұңайып тұратын. Мәжнүн талдың суға тиер тимес солқылдақ шыбығына зымыран құс пен сарғалдақ ұя салар еді. Сөйтсе, ол жерге жылан жете алмайды екен ғой. Жылан жете алмайтын жерге жел өкпе, сылқым инелік барып қонады. Жұдырықтай ғана ұясында жұмыртқа басып жатқан зымыран құс дәл тұмсығының астында отырған инелікті көріп шыдай алмай, жылтың етіп ұясынан зымырап шығып, әлгі аңқау, сәнқой инелікті қақшып алады. Біреудің аңғырттығынан біреу пайда табу қиянат-ақ. «Біреу өлмей, біреу күн көрмес» деген сөзде көп сұмдық бар. Жыланнан қорқып, ұясын мәжнүн талдың суға төнген солқылдақ шыбығының ұшына салып, шыбын жанын шүберекке түйіп жүрген бас бармақтай зымыранның өзі маса-шіркей қақшып, тамақ асырайды. Ал сойталдай инелік ұстау зымыранға соғым сойғанмен бірдей ғой.

«Ыли да сиыр мөңіресе, таудағы арқардың мүйізі сырқырайды». Дәл сол қыста фашистер Смоленскіні тастап қашқанда, айнала ну орман танкілердің таптауынан, зеңбіректердің снарядінен, аспаннан жауған бомбалардан жапа шекті. Жуанқұл бадырақ көз, қалқан құлақ, еңсегей бойлы дәу қара кісі-тін. Ауылда ер азаматсыз қалған көдедей көп әйел колхоз бастыққа әлдеқалай залы кезде: – Германмен соғысқа осыны неге жібермейді? Дәу десе дәу, күшті. Жаудың женуге де күшті адам керек емес пе? – дер еді. Орталарындағы кекселеу келген қуақы Баян бүлк етіп бір күліп алып:

– Кәмиссия көзі үлкен деп алмапты ғой, – дейді.

– Е, көзі үлкен болса, мерген болмай ма екен? – деп Сәрсенкүл деген адуын қатын екілене түседі.

– Байқұс-ау, көзі үлкен адам қорқақ болатын көрінеді ғой.

– Қорқақ болса, бізге неге қоқандайды, қараң қалғыр! – Сәрсенкүл кішігірім самаурындай қызылшаны арбаға ашулана лақтырып тастап, шапши түседі.

– Ойбай-ау, аудандағы военком осы дәудің тамыры, әлгі тері жиғыш Дадабайдың баласы көрінеді.

– Е, бәсе, әйтпесе мұның жаны біздің азаматтарымыздан артық па, сондай бір пәлесі бар ғой...

Соғыс жылдарында колхоз бастық болған еркектер бақытсыздау. Әрине, ажалдың аузында, оқтың өтінде жүрмегені рас. Сөйтсе де олар әлденеден секемшіл, он екі мүшесі түгел бола тұра әлдеқалай мүгедектеу... Бастықта іштей бір азап бар, жегідей жеген тозақы азап. Содан да болар, кейде Жуанқұл ауданға барғанда, Дадабай досының үйінен араққа сылқия тойып алып, боз айғырды қансорпа қылып, ауылға ақиланып қайтатын. Ондайда оның жолында ербиіп тұрмаған анық. Адам емес, албасты көргендей боз айғырға омыраулата таптатып кетеді.

Бір күні Жуанқұл Дадабай досы екеуі ауданнан қос ат жеккен шанамен келді. Қастарында Қабасақал бар. Боз айғыр арбаның артына байлаулы. Шана әдеттегідей бастықтың үйіне тоқтамай, Шоқыбас сайының өрінде Мыңбұлақтың кемтар ауылының сақшысындай болып тұрған Байшынарға қарай беттеді. Бұл жүрісті жұрттан бұрын көріп қойған Кенжекүл кемпір жар басындағы жартыкеш үйінің үстіне ыршып шығып:

– Аттан, Бақтияр, аттан! Бақтияр, Бақтияр! – деп айқай салады. Оның бұл алас-қалас ұранының Бақтияр баба естіді ме, естімеді ме, ол тірі жанға белгісіз, ал пірілерден әлгі Кенжекүл кемпірдің әзірейіл даусын темір дүкендегі ақсақ Ахмет анық есітті.

Әзірге Мыңбұлақтан майданға кеткен алпыс азаматтан елге айтқан екі-үш ақсақ-тоқсақтың бірі осы – Ахмет. Балдағына сүйеніп, үш аяқтап есіктің көзіне шығып еді, қызыл шұнақ аяз алаулаған көмір шоқтан қып-қызыл темірді кеспектегі суық суға салғандай қарыды. Ащы айқайына бүкіл ауылдан ербиіп ұста Ахмет шыққанын көріп, Кенжекүл: – Аттан, Ахмет, аттан! Германмен соғысып, аяғыңды аямаған да, енді саудагер Дадабай мен имансыз Жуанқұлдан қорқасың ба! Аттан! – деп жанталасты. – Ахмет! Бір аяғың немісте, бір аяғың кебісте. Аттан!

«Аттан!» дегенде міне салып шабатын аты жоқ. Жаяу талай жер. Әрі десе күртік қар, балдақпен үш аяқтап жету қайда... «Аттан!» дегенде ата жөнелмей, Ахмет «әліптің артын» бақты. Бақса, кемпірдің байбаламы рас екен: Жуанқұл, Дадабай, жандарында Қабасақал ебіл-дебіл дереу іске кірісіп те кетті. Кісі бойы келетін өткір ара қыстың қызусыз күніне жарқ етіп бір шағылысты да, Байшынардың бауыздау алқымына барып тірелді.

Айбалта мен өткір ара жалаңдатқан үшеуді қосақтай буғанда, үшеуінің жуандығы Байшынардың жуандығына жетпес еді. Үшеуі де масандау, әйтпесе дай арамен мұндай Байшынарды құлату оңай шаруа емес екенін білер еді ғой. Мас болса да Қабасақал естілеу екен: – О, алып қой мынау! Мұны қайтып құлатамыз? – деп күмәнданады. – құлатқанның өзінде қалай кесектейміз? Бір колхоз жиналмаса, біз тындыратын шаруа емес. Біз кім? Пілдің жанындағы тышқан сияқтымыз.

– Әй, Қабасақал, сол пілдің тышқаннан қорқатынын білмеймісің. Әйда! – деп Дадабай араның бір басын өзі ұстады.

Байшынар көп заманды көрген. Көпті көрген көсем болады. Ал көсемдік қайғы-қасіретсіз болмас. Сондықтан да піл сауырлы қабығы қатпар-қатпар әжімге толы еді. Тауқымен тартқан, тіршілікте көп кимхет көрген адамның маңдайындағы әжімнен де Башынар қабағының әжімі қалың болатын. Сол қатпар қабықтың өзіне алмастай ара әрең-әрең тіс салады.

Мына үшеудің аузынан мұңкіген арақтың иісінен басқа бір түйір қоспасы жоқ саф ауа алғаш тартылғанда дір ете алды. Ташкеннің базарындағы саудагер сарт матаны кездемеге салып-салып, дар-р-р еткізіп жыртып кеп жібергендей бір дыбыс тынық ауаны тіліп түсті. Байшынардың тұла бойы дір-дір етті. Жауыр жарасына шыбын қонған аттын арқасы осылай дірілдер еді.

Жалаңдаған ара қасірет әжімді қалың қабықтан өтіп, жалаңаш етке тигенде, ара үнімен қосылып сынсыған бір дыбыс бүкіл Мыңбұлақтың аспанында сусыды. Өне, сонда барып, ақсақ Ахмет темір дүкеннің алдындағы қисық арбаға шығып: – Әй! – деп

саңқа етті. Аязды ауада шымшықтың шиқ еткені ана мен сонаға естіледі. Ал ақсақ Ахметте біраз дауыс бар болатын. Әрі десе жай айқай емес, іштен дүмпіп, атқи шыққан ашулы дауыс еді. Байшынарды бауыздап жатқан үшеу темір ұста жаққа жалт қарады. Ақсақ Ахмет бір балдағын жоғары көтеріп, сілкіледі.

– Тоқтат, найсаптар!

Жуанқұл жолдастарына ыржия қарап: – Ә-ә, – деді де, қолы бір сілтеді. – Түк те жоқ, алаң болмандар.

Жар басындағы жартыкеш үйдің төкбесінде Кенжекүл кемпір: – Аттан! – деп даусы қырылдап барып үзіліп кетті. Үні шықпай қалған шығар. Жарты кеш үйі өртеніп бара жатқандай. Сатымен түсуге де дегбірі жетпей, күресін күртік қарқа кемпір басымен секіріп түсті. Қолтығына дейін батып кеткен қардан әрең малтығып шығып: – Алас, алас! – деп қырылдап алға ұмтылды. Жуанқұл, Қабасақал, Дадабай үшеуі кезектесіп, болат араны Байтеректің тәніне батыра түсті. Бірақ бірнеше жүзжылдық ағаштан бір сұмдық шиқыл шықты. Мына араның бұл сұрапыл ағашқа әл-дәрмені жетпейтіні белдігі болды. – Мен Сібірде талай қарағайды құлатып едім, мынадай нәлетті көрген емеспін, – деді Қабасақал.

Сөйтіп ол басын көтеріп, маңдайының терін күректей алақанымен сүрте бергенде, жарқ етіп Аспантау көзіне шалынды. Талай жылдан бері осы таудың бауырында өмір сүріп келе жатса да, оны Қабасақал тұңғыш рет байқағандай ішегін тарта таңғалды: – О, құдайым-ай, міне, нағыз ара! Мына нәлет ағашты қырқуға әне анандай ара керек, – деп достарына Аспантауды нұсқады. Көбінесе бұлт бүркеп мұнар тартып тұратын Аспантау бүгін әппақ күмістей жарқырап, ап-анық асқақтап кетіпті. Шоқылы шындары араның қатар-қатар өткір тісіндей тізіліп тұр екен.

– Амал жоқ, ондай ара табылмапты, – деді Қабасақал Аспантаудың сұсынан сескенгендей, көзі тез тайқып, шалымы кетпендей дәу балтаны қолына алды. – Араның әлі келмейді. Балталаймыз.

– Қане, қан, шап. Сені текке жалдадық па, – деп Дадабай ұмсына түсті. Араның ауа сусылдатқан ызыны тиылып, енді шаңқ-шаңқ еткен тажал дауыс шықты. Өткір балта ағаш тәнен кейде бірер сантиметр батып, кейде шаңқ етіп тайып кетеді. Тасқа тигендей тайып кеткен балта бірде Қабасақалдың тобығына қадала жаздады. Тағы да болса қалың пима жанын сақтап қалды. Енді Қабасақал аяғын алыс алшайтып тұрып, сақтана соғатын болды. Балта тиген сансыз бұтақшалар болар-болмас сілкініп дір-дір етеді. Бұтақшаларға байланған қызыл-жасыл, көк-сары шүберектер пейіштегі тотықұстың қауырсындағыдай кемпір қосақ тартып, желбірей түседі.

«Ұра берсе құдай да өледі» демекші, бір жерге қайырымсыз қара күшті төбей берген соң, Байшынардың бүйіріне кәдімгідей үңгір пайда болды. Қабасақал ақыры әлдәрмені бітіп, балтаны лақтыра тастап, тапталған жентек қарға отыра кетті. Отыра кетті де қарамайдан жылтыраған фуфайкасының қалтасынан махорка алып, газет қиындысына жуан орап, сіріңке жағып, шылымын тұтатты. Ащы көк түтін аузынан бұдақ-бұдақ шыға беріп, қалың қаба сақалдың арасына біразы сіңіп кетіп, қалғаны ауада қалқып жүріп, ғайып болып жатты. Қабасақал басына бір керемет ой келгендей емпеңдей түрегелді де: – Мен қазір... – деді.

Пимасы қарға малтығып, шанаға барды. Бағанадан бері мүлгіп тұрған аттар пысқырынып, құлақтарын қайшылады. Шанадағы шөптің астында жатқан дорбадан бір шиша жермай алып шықты. Жуанқұл мен Дадабай арақ екен деп қалып еді, Қабасақал ай-шайға қарамастан жермайды балта шапқан қуысқа түгел төкті де, отты қойып жіберіп, өзі тұра қашты. Қуыстан қып-қызыл арыстан шапшып шыққандай отты шарлар лап ете қалды, артынша қара түтін бұрқ етті. Алғашқы қарқыннан соң от әлгі қуысты кеулеп, біразға дейін маздады.

– Ой-бай, сорлы-ай, бүкіл ағаш өртеніп кетсе қайтесің? – деп Жуанқұл сасып қалды.

– Қайтам, – деп Қабасақал шылымды қарға түкіріп тастады. Бұлар оттың әлегімен байқамаған екен, ойылған қардың сықыры жер сілкіндіргендей болғанға жалт қарасып еді,

айнала толы адамдар аңталап келіп қалған екен. Алдында екі балдағы қарға бойлай кіріп кетіп, арасынан жалғыз аяғы серең-серең етіп, Ахмет ұста келеді. Селеу шашты жайып жіберіп, екі қолын үкінің қанатындай қақырата сермеп Кенжекүл кемпір зікірін салып, аттандап, азынап, омбы қарды теңіз кешкендей еседі.

Көбіне түсініксіз зікірдің арасынан ара тұра зарлы қарғыс естіледі. – Аяғыңа аш ішкегің шырмалып, тобығыңа тоқ ішегің оралсың! Жұлыныңды қарабас акқұрт кемірсің!

Бастарын орамалмен шандып алған айыр, күрек, көсеуге дейін қаруланып, қаһарланып алыпты. Жуанқұл, Қабасақал, Дадабай танкілер таптар кетердей жаман қорыққаны сонша, ара мен балтаны алуға да шамалары келмей, шанаға таласа-тармаса мініп, жайбарақат жалығып тұрған аттарды аямай сабалап, көздерін ақилатып, зытып берді... Тек былай шыға бере Жуанқұл: – Сендерді ме, сендерді трудармияға айдатамын! – деп жұдырығын ілтеді.

***

Содан бері де қырық жылдан асып кетті. Енді бұл дүниеде Ахмет те, Кенжекүл кемпір де жоқ. Жатқан жерлері жәннат болсын! Ал Жуанқұл әрі тірі. Баяғы Байшынар тірі. Қасқайып тұр. Бірақ екеуі де жарадар. Байшынардың бір бүйірі әлі үнірейіп, қап-қара шор болып тұрады. Тоғыз тарау төбесі түгел жапырақ жайғанда көлеңкесіне бір колхоздың адамы түгел сиып кетердей әлі жайқалады, жарықтық! Тек қыста Шақпақтаудың атақты «ақ мылтық» дауылы соққанда, Байшынардың сансыз бұтақтары баяғыдай маңырап, шулап жатады. Сол қалың шудың арасынан құлаққа ынырсыған сарын естіледі. Баяғы балта шапқан жара сықырлайды.

Сол кезде төтөсегінде Жуанқұл да бебеулеп жатады. Сонау қырық үшінші жылдың қысында ауданнан боз айғырды сабылтып, кештетіп келе жатып, Байшынардың тұсынан өте бергенде, шынардың бүйіріндегі үңгірден бір үкі қалбаң етіп ұшып шыққанда, боз айғыр кісінеп жіберіп, шалқалай жалт бұрылғанда, Жуанқұл аттан тұңғыш рет қалпақтай түсіп, белі мертіккен. Омыртқасы опырылып, жұлынын қысып қалған деседі. Содан бері төсектен тұрмайды. Бірақ құдайдан күндіз-түні өлім тілесе де, құдай құлақ аспайды. Оны мүлде ұмытып кеткен сияқты. Өлім келмейді. Әсіресе дауылды түндері Жуанқұл сарнап шығатын көрінеді.

Жуанқұл айтқан көрінеді: – Бәрі де өзімнен болды. Ешкімге налам жоқ. Тек тілегім – менің төсегімді Байшынар көрінетін терезенің тұсына салып беріңдер, – депті дейді. Сол терезеден далаға көз салып, Байшынарды көреді. Одан әрі көк аспан көрінеді. Жуанқұл күні-түні Байшынарға: – Кеш, кеше гөр! – деп жалынады.

– Жайрағыр, жай түсіп, жайрасаңшы! Сен жайрасаң, менің де демім таусылып, жаным жай табар еді, – деп зарлайды дейді.

Бірақ екеуі де ұзақ жасап келеді. Алдарында әлі қанша жарық сәуле бар, ешкім болжай алмайды.